

Mosque Catechesis: Using Interreligious
Communication for Religious Education Reform

Moscheekatechese – Religionspädagogische
Reform durch interreligiöse Kommunikation

Katecheza muzułmańska –
Reforma pedagogicznoreligijna
poprzez interreligijną komunikację

Rauf Ceylan / Egon Spiegel

Abstract

Muslim families in Germany are often overwhelmed when it comes to providing religious education for their children. In many cases, this is due to parents' own poor religious education and the often foreign environment in which their children live. Against this backdrop, needs-based provision of Islamic religious content cannot be guaranteed. Thus, for the past 40 years or more, parents of both liberal and conservative leanings have been registering their children at local community mosques. These then assume a large part of religious socialisation for Muslim children and youths. But due to the outdated traditional teaching and learning methods used, community mosques too face a range of religious education challenges. Far-reaching reforms are thus (urgently) needed in Germany's 2,500 plus mosques. And given the fact that known secularisation and individualisation processes have infiltrated those mosque communities, the religious education challenges faced have taken on a new dimension. Without academic support in the form of intensive interreligious exchange with colleagues from Christian institutes, Muslim communities will not by themselves be able to introduce much-needed change in religious education.

Zusammenfassung

Muslimische Familien in Deutschland sind mit der religiösen Erziehung ihrer Kinder oft überfordert. Dazu tragen das oft geringe religiöse Bildungsniveau der Eltern sowie die ihnen häufig fremde Lebenswelt ihrer Kinder bei. Vor diesem Hintergrund kann eine bedarfs-gerechte Vermittlung islamischer Glaubensinhalte nicht gewährleistet werden. Daher melden seit über vierzig Jahren – sowohl liberale, als auch konserva-

tive Eltern – ihre Kinder in Moscheegemeinden an. Diese übernehmen zu einem großen Teil die religiöse Sozialisation der muslimischen Kinder und Jugendlichen. Allerdings sind sie ebenfalls – aufgrund überholter traditioneller Lehr- und Lernmethoden – in den Gemeinden mit zahlreichen religionspädagogischen Herausforderungen konfrontiert. In den über 2.500 Moscheen Deutschlands sind dementsprechend tiefgreifende Reformen (über)fällig. Die religionspädagogischen Herausforderungen haben mittlerweile auch dadurch eine neue Dimension erhalten, als sich in den Gemeinden die bekannten Säkularisierungs- und Individualisierungsprozesse niederschlagen. Aus eigener Kraft werden die muslimischen Gemeinden die unumgänglichen religionspädagogischen Veränderungen nicht in die Wege leiten können. Eine akademische Begleitung – in intensivem interreligiösen Austausch mit den Kollegen/innen aus den christlichen Instituten – ist unabdingbar.

Sreszczenie

Dla muzułmańskich rodzin zamieszkających w Niemczech religijne wychowanie dzieci okazuje się często zadaniem przekraczającym ich możliwości. Przyczynia się do tego często niski poziom wiedzy religijnej rodziców, ale także częsta nieznamość świata, w którym żyją ich dzieci. W takiej sytuacji niemożliwe jest przekazywanie treści wiary islamskiej w sposób dopasowany do potrzeb dzieci i młodzieży, dlatego też od ponad czterdziestu lat zarówno liberalni, jak i konserwatywni muzułmańscy rodzice zapisują swoje dzieci na katechezę w gminach muzułmańskich. Przejmują one w dużym stopniu zadanie religijnej socjalizacji młodych muzułmanów. W działalności tej muszą jednak zmierzyć się z licznymi problemami natury pedagogiczno-religijnej, wynikającymi z przestarzałych, tradycyjnych metod nauczania. W ponad 2500 gminach muzułmańskich w Niemczech potrzebne są głębokie reformy. Wyzwania, jakim musi stawić czoła pedagogika religii, zyskały nowy wymiar od czasu, gdy również w gminach muzułmańskich zaczęły być odczuwalne skutki procesów sekularyzacji oraz indywidualizacji. Można założyć, że gminy muzułmańskie nie będą w stanie własnymi siłami zapoczątkować koniecznych zmian religijno-pedagogicznych. Dlatego niezbędny jest tu patronat środowiska akademickiego, wyrażający się w interreligijnej wymianie poglądów i doświadczeń z przedstawicielami instytutów chrześcijańskich.

Keywords / Schlüsselwörter / Słowa kluczowe

- Mosque catachesis – cultural time lag – religious teaching – religious education – Islamic religious teaching – Islam – Secularisation – Muslim communities
- Moscheekatechese – cultural time lag – Religionsunterricht – Religionspädagogik – Islamischer Religionsunterrichts – Islam – Säkularisierung – muslimische Gemeinde
- Katecheza muzułmańska – cultural time lag – nauczanie religii w szkole – pedagogika religii – nauczanie religii islamskiej – islam – sekularyzacja – gmina muzułmańska

1 Moscheekatechese in Deutschland

Seit der Familienzusammenführung in den 1970er Jahren übernehmen die Moscheegemeinden die religiöse Sozialisation muslimischer Kinder und Jugendlicher in Deutschland. Bis heute stellen sie faktisch die wichtigste Säule in der religiösen Erziehung und Bildung dar.¹ Sie formen die religiöse Identität, vermitteln koranische Inhalte und führen die Zielgruppe in die islamische Liturgie ein.

1 Katecheza muzułmańska w Niemczech

Od czasów łączenia rodzin imigranckich w latach siedemdziesiątych, gminy muzułmańskie przejmują zadanie religijnej socjalizacji muzułmańskich dzieci i młodzieży w Niemczech. Aż do czasów dzisiejszych stanowią one najważniejszy element religijnego wychowania i kształcenia.¹ Formują religijną tożsamość, przekazują treści koraniczne i wprowadzają grupę docelową w li-

Hinsichtlich der Analyse der Inhalte und Ziele kann konstatiert werden, dass seit der frühislamischen Geschichte eine Kontinuität bis in die Gegenwart anhält. Primär geht es um das Erlernen der Orthopraxie und weniger um theologische Reflexionen. Diese sind auch auf das Verständnis der Theologie selbst zurückzuführen. So hat es in den muslimischen Debatten zwischen einer systematischen Theologie auf der einen Seite und der Glaubens- und Normenlehre auf der anderen historisch immer eine Kontroverse gegeben. Vertreter einer auf die Glaubenspraxis ausgerichteten Theologie haben immer wieder den Gottesdienst als zentrale Aufgabe des Menschen gesehen. Vor diesem Hintergrund wurden die religiösen Lehr- und Lerninhalte bis heute im Wesentlichen auf die korrekte Praxis religiöser Handlungen, wie die Rezitation des Korans, oder ritueller Vorgänge in den Gemeinden fixiert. Bevor eine gegenwartsbezogene Auseinandersetzung mit der religiösen Bildung und Erziehung in muslimischen Gemeinden stattfinden kann, ist zunächst eine begriffliche Klärung vorzunehmen. Bis heute fehlen in der internationalen religionspädagogischen Auseinandersetzung mit den Gemeinden nicht nur eine adäquate Terminologie sowie die Bestimmung der verwendeten Begriffe, sondern sind auch zahlreiche Pseudonyme in den Abhandlungen über die religiöse Erziehung und Bildung in den Gemeinden festzustellen. In islamisch geprägten Ländern werden oft Begriffe wie „Unterricht“, „Erziehung“ oder „Kurse“ verwendet. Weder existiert eine einheitliche Bezeichnung noch trifft man auf Definitionen, die die Ziele und Inhalte reflektieren. Ebenso hat in den Einwanderungsländern mit hohen muslimischen Anteilen, so in Deutschland, keine explizite Auseinandersetzung mit dieser Fragestellung stattgefunden. Vor diesem Hintergrund soll Moscheekatechese hier folgendermaßen bestimmt werden:

„Moscheekatechese als mündliche wie

turgie islamską. W odniesieniu do analizy treści i celów można stwierdzić, że da się zaobserwować pewną ciągłość od czasów wczesnego islamu aż po dzień dzisiejszy. W katechezie w pierwszej kolejności chodzi o wyuczenie ortopraksji, natomiast w znacznie mniejszym stopniu o refleksje teologiczne. Wynika to zresztą ze sposobu rozumienia tego, czym jest teologia. W historii muzułmańskich debat między przedstawicielami teologii systematycznej a reprezentantami nauki wiary i nauk normatywnych zaznaczały się zawsze kontrowersje. Przedstawiciele teologii ukierunkowanej na praktykę wiary podkreślali zawsze znaczenie nabożeństwa jako najważniejszego zadania stojącego przed człowiekiem. W tym kontekście treści nauczania koncentrowały się wokół prawidłowego wykonywania religijnych czynności, takich jak recytacja Koranu czy praktyki rytualne w gminach muzułmańskich.

Zanim podjęta zostanie analiza aktualnej sytuacji religijnego wychowania i kształcenia w gminach muzułmańskich, należy doprecyzować pewne pojęcia. W międzynarodowej dyskusji religijnopedagogicznej na temat gmin wyznaniowych aż do dziś brakuje nie tylko adekwatnej terminologii i doprecyzowania znaczenia pojęć, które są już w użyciu, lecz łatwo zauważyć również nadużywanie cudzośliwu w tekstach naukowych dotyczących religijnego wychowania i kształcenia w gminach. W krajach islamskich stosuje się często określenia „nauczanie“, „wychowanie“ czy też „kursy“. Nie istnieje jednolite nazewnictwo ani też nie spotyka się definicji uwzględniających cele i treści nauczania. Również w krajach imigracyjnych o wysokim odsetku ludności muzułmańskiej, jak na przykład w Niemczech, nie podejmuje się raczej otwartej dyskusji nad tymi kwestiami. Na potrzeby niniejszego opracowania katechezę muzułmańską należałoby określić następująco:

schriftliche Vermittlung der islamischen Botschaft in Gemeinden soll – auf der Grundlage der *taqwā* (Gottesbewusstsein) und der *wahiy* (als Gottesbeziehung durch den Koran) – zur Internalisierung der Glaubensartikel und zur Praktizierung derselben verhelfen und eine ethische Lebensführung sowie Integration in die *umma* (muslimische Gemeinschaft) als Trägerin der abrahamischen Tradition des *tawhīd* fördern, um das Heil im *ahirat* (Jenseits) zu erlangen. Ihre Methoden sind das Memorieren, das Rezitieren und die Praxisanleitung. Ihre Lehrpersonen sind Imame, Predigerinnen sowie das ehrenamtliche Betreuungspersonal.⁴²

Obwohl also die Moscheegemeinden eine zentrale Rolle spielen und die Gemeindegatechese die wesentliche Rolle in der religiösen Sozialisation einnimmt, wird in den religionspädagogischen Debatten in Deutschland der Lernort Gemeinde (Moscheekatechese) entweder ausgeblendet oder überhaupt in Frage gestellt. Beide Reaktionen sind kontraproduktiv und führen zu unterschiedlichen Konsequenzen: Die *Ausblendung* der Moscheekatechese verhindert, die Kinder und Jugendlichen im schulischen Religionsunterricht dort abzuholen, wo sie derzeit im Hinblick auf ihre religiösen Vorerfahrungen stehen. Die *Problematifizierung* der Moscheekatechese dagegen verhindert eine sachliche Auseinandersetzung mit den Inhalten und Zielen. Vor diesem Hintergrund sollen in der folgenden Abhandlung, auf der Basis empirischer Studien, Ziele und Inhalte der Moscheekatechese reflektiert und religionspädagogische Herausforderungen herausgearbeitet und entsprechende Reformmaßnahmen formuliert werden. Bevor eine inhaltliche Auseinandersetzung mit den Angeboten in den Gemeinden vorgenommen werden kann, müssen die gesellschaftlichen Rahmenbedingungen reflektiert werden. Wie die christlichen Gemeinden, agieren auch die muslimischen Gemeinden im Kontext gesell-

„Katecheza muzułmańska, będąca formą przekazywania – ustnego lub za pośrednictwem pisma – islamskiego przesłania wiary w gminach, ma na celu dopomóc w internalizacji prawd wiary i wdrożeniu w praktyki religijne na podstawie *taqwā* (Boskiej świadomości) oraz *wahiy* (relacji z Bogiem za pośrednictwem Koranu), a także wspierać etyczny styl życia oraz integrację ze wspólnotą muzułmańską (*umma*) w ramach kontynuacji Abrahamowej tradycji *tawhīd*, aby osiągnąć zbawienie w przyszłym życiu (*ahirat*). Metody, jakie w tym celu się stosuje, to uczenie się na pamięć, recytacja oraz wprowadzenie do praktyk religijnych. Osobami nauczającymi są imamowie, kaznodziejki oraz ochotniczy personel opiekuńczy.“⁴²

Choć więc gminy muzułmańskie odgrywają kluczową rolę, a prowadzona w nich katecheza ma zasadnicze znaczenie dla procesu religijnej socjalizacji, to w debacie religijno-pedagogicznej w Niemczech gmina muzułmańska jako miejsce kształcenia jest albo pomijana, albo też w ogóle podawana w wątpliwość. Obie te reakcje są szkodliwe i prowadzą do odmiennych konsekwencji: *Pomijanie* w procesie dydaktycznym katechezy muzułmańskiej sprawia, że w ramach lekcji religii w szkole nie uwzględnia się dotychczasowych doświadczeń religijnych dzieci i młodzieży. *Problematyzacja* katechezy muzułmańskiej natomiast uniemożliwia rzeczową dyskusję na temat treści i celów dydaktycznych. W tym kontekście zamierzeniem niniejszego artykułu jest refleksja nad celami i treściami katechezy muzułmańskiej na bazie studiów empirycznych, a także sformułowanie dyrektyw religijno-pedagogicznych oraz odpowiednich propozycji reform. Zanim jednak zostaną podjęte rozważania dotyczące treści, które są prezentowane w różnych ofertach edukacyjnych gmin muzułmańskich, należy wziąć

schaftlicher Transformationsprozesse. Daher muss zunächst der Blick auf die gesellschaftlichen Rahmenbedingungen gerichtet werden.

2 Gesellschaftliche Rahmenbedingungen: Migration, Säkularisierung, Individualisierung

Deutschstämmige Muslime, also Konvertiten, versuchen den Beginn der Geschichte des Islam in Deutschland zeitlich auf einen möglichst frühen Zeitpunkt zu verlegen, um so die Verwurzelung dieser abrahamischen Religion in Deutschland zu belegen. Dabei wird auf die geistige Affinität zum Islam bei führenden deutschen Denkern und Dichtern rekurriert. Als Beispiel kann man die Islamische Zeitung anführen, die dem britisch-muslimischen Ordensführer Dallas nahesteht und immer wieder in der Vergangenheit auf Johann-Wolfgang von Goethe verwiesen und seine Nähe zum Islam angeführt. Nicht nur das, selbst die Annahme einer Konvertierung Goethes ist – vor dem Hintergrund seines West-Östlichen Diwan – in vielen Kreisen verbreitet. Auch andere Schriften, wie die von Katarina Mommsen – in der Goethes Verhältnis zum Islam beleuchtet wird – sind Quellen, auf die man sich gerne beruft. Neben dieser Konstruktion wird des Weiteren auf das muslimische Leben in Deutschland verwiesen. Dabei werden sowohl einzelne bekannte Muslime als auch religiöse Bauten, die in der deutschen Geschichte eine gewisse Aufmerksamkeit erzielen konnten, hervorgehoben. Allerdings handelt es sich bei dem muslimischen Leben in Deutschland vor 1961 nur um eine quantitativ unbedeutende Erscheinung. Erst mit der muslimischen Arbeitsmigration wächst die Zahl der Muslime. So leben heute etwa 4,2 Millionen Muslime in Deutschland. Damit ist der hiesige Islam vornehmlich ein Produkt der Migration und sind die Muslime mit all jenen typischen Integrations-

pod uwagę ramowe warunki stwarzane przez otoczenie społeczne. Podobnie jak chrześcijańskie parafie, również gminy muzułmańskie działają w warunkach społecznych procesów transformacji. Stąd też im właśnie należy w pierwszej kolejności poświęcić nieco uwagi.

2 Kontekst społeczny: Migracje, sekularyzacja, indywidualizacja

Muzułmanie pochodzenia niemieckiego, a więc konwertyci, starają się umieścić początki historii islamu w Niemczech możliwie wcześnie, aby udowodnić zakorzenienie tej Abrahamowej religii w Niemczech. Pojawiają się przy tym często odniesienia do duchowej bliskości wobec islamu czołowych niemieckich myślicieli i poetów. Jako przykład można tu wymienić *Gazetę Islamską*, pozostającą pod wpływem przywódcy zakonu muzułmańskiego brytyjskiego pochodzenia I. Dallasa, która bardzo często odnosi się do przeszłości Johanna-Wolganga von Goethego, wskazując na jego związki z islamem. W wielu kręgach rozpowszechnione jest przypuszczenie o możliwej konwersji Goethego w kontekście jego zbioru wierszy „*Dywan Zachodu i Wschodu*“. Również inne pisma, na przykład opracowanie autorstwa Katariny Mommsen na temat stosunku Goethego do islamu, stanowią chętnie przywoływane źródła. Obok tego rodzaju konstrukcji myślowych wskazuje się również na przykłady muzułmańskiego życia w Niemczech. Eksponuje się zarówno nielicznych znanych wyznawców islamu, jak również religijne budowle, które odegrały jakąś rolę w niemieckiej historii. Trzeba jednak przyznać, że życie muzułmańskie w Niemczech przed rokiem 1961 stanowiło, przynajmniej pod względem liczbowym, raczej mało istotne zjawisko. Dopiero wraz z początkiem muzułmańskiej migracji zarob-

problemen konfrontiert, die jede Minorität in klassischen Einwanderungsländern zu bewältigen haben: soziale und rechtliche Anerkennung bzw. Gleichstellung, Sprache, soziales und kulturelles Umfeld, schulische und berufliche Eingliederung.

Neben den Fragen der Integration – als gleichberechtigte Partizipation (im Sinne einer aktiven, kreativen Teilnahme anstelle bloßer, zugestandener Teilhabe) in allen gesellschaftlichen Bereichen – sind die Muslime jedoch auch mit allgemeinen gesellschaftlichen Bedingungen konfrontiert, die sie in dieser Form im Herkunftskontext nicht kennen: Individualisierung und Säkularisierung. Deutschland erlebt seit der Nachkriegszeit – in Folge von u.a. Individualisierungsprozessen – eine zunehmende Pluralisierung der Lebensstile sowie Säkularisierungsprozesse, die sich in Tradierungsabbrüchen sowie in Entkirchlichung niederschlagen. Zwar ist in den religionssoziologischen Debatten kein Konsens über Definition und Verlauf dieser Entwicklungen festzustellen, in praxe führen diese aber seit Jahrzehnten zu einem sozialen Bedeutungsverlust der Kirchen in Deutschland und einem erheblichen Mitgliederschwind.³

3 Auswirkungen auf die Moscheen vor dem Hintergrund jahrzehntelanger Entkirchlichungsprozesse

Während die Kirchenbindung der westdeutschen Bevölkerung noch unmittelbar nach dem Krieg bei fast 90 Prozent lag, sollten sich zwei Jahrzehnte später zunehmend Säkularisierungsprozesse vor allem in Form von Entkirchlichung zeigen. Gegenwärtig kündigen jährlich teilweise weit über 100.000 Menschen ihre Mitgliedschaft bei sowohl der einen als auch anderen der beiden großen christlichen Kirchen. Die Ursachen⁴ dieser „Erosion“ reichen von kritischen Positionen zu den Kirchen (Missbrauchsfälle, überholte

koewej liczba wyznawców islamu w Niemczech zaczęła rosnać. Dziś w Niemczech żyje około 4,2 miliona muzułmanów. Tutejszy islam jest więc przede wszystkim produktem migracji, a jego wyznawcy stoją w obliczu wszystkich typowych problemów integracyjnych, z którymi muszą zmierzyć się przedstawiciele każdej mniejszości w klasycznych krajach imigracyjnych. Dotyczą one społecznej i prawnej akceptacji czy też równouprawnienia, kwestii językowych, socjalnych i kulturowych, wreszcie integracji szkolnej i zawodowej.

Oprócz problemów związanych z integracją – rozumianą jako równoprawna partycypacja (czyli aktywny, kreatywny udział, a nie tylko bierne uczestnictwo) we wszystkich obszarach życia społecznego – muzułmanie muszą zmierzyć się z ogólnymi tendencjami rozwoju społecznego, których nie znają w takiej formie z krajów swojego pochodzenia: indywidualizacją i sekularyzacją. Od czasów powojennych, w rezultacie m.in. procesów indywidualizacji, w Niemczech da się zaobserwować rosnącą pluralizację stylów życia oraz procesy sekularyzacyjne, których przejawem jest zerwanie z tradycją, a także odkościelnienie. Wprawdzie w debatach socjologiczno-religijnych nie ma zgodności co do definicji i przewidywanego przebiegu tych zjawisk, w praktyce prowadzą one jednak od kilkudziesięciu lat do zmniejszenia społecznego znaczenia Kościołów w Niemczech i znacznego zmniejszenia się liczby wierzących.³

3 Sytuacja gmin muzułmańskich w kontekście trwających od kilkudziesięciu lat procesów odkościelnienia

Podczas gdy jeszcze bezpośrednio po wojnie odsetek ludności zachodniemieckiej związanej z Kościołem sięgał niemal 90%,

Traditionen, Machtstrukturen, Kapitalismus usw.) bis hin zur Distanzierung vom Christentum.⁵ Hinsichtlich der Religiosität bzw. Religionsbindung von Muslimen zeigen dagegen alle Studien der letzten Jahre, dass eine ähnliche Enttraditionalisierung anscheinend nicht stattfindet. Obwohl die Muslime über ein halbes Jahrhundert in Deutschland leben und daher rein zeitlich gesehen der gesellschaftliche Trend sich zeigen müsste, fällt die subjektive Einschätzung der Religiosität sowie die Angaben zur Glaubenspraxis überdurchschnittlich hoch aus.⁶ Zeitlich versetzt müssten dagegen ähnliche Prozesse in der muslimischen Community beobachtbar sein, wenn die Theorie des *cultural time lag* zuträfe, wonach sich Modernisierungsprozesse (mit allen ihren bekannten Auswirkungen auf Religion und Gemeinde) unter vergleichbaren gesellschaftlichen Bedingungen auch bei den Muslimen zeigen müssten, denen sich, dies nicht zuletzt im Rahmen der Globalisierungsprozesse, eine „soziale Kohäsion globalen Ausmaßes“ auf internationaler Ebene verdankt.⁷ Insbesondere die jüngeren Menschen forcierten diesen Prozess, weil sie

„[...] die positiven sozialwirksamen Chancen dieser Entwicklungen erkennen und (verstärkt durch touristische Möglichkeiten, gezielte Begegnungs- und Austauschprogramme sowie berufliche Mobilität) ergreifen. Es ist in erster Linie die junge Generation, die durch ihr passives wie aktives Mitwirken an weitgreifenden medialen wie konsumtiven Unifizierungsprozessen dazu beiträgt, den in Alteritätsdiskussionen viel zu selten veranschlagten *cultural time lag* weltweit zusehends auf null hin zu reduzieren und eine *global unity* im Sinne des von John R. McNeill und William H. McNeill beschriebenen *human web* zu realisieren.“⁸

Noch verhindert allerdings der Migrationskontext in Deutschland, dass sich der *cultural time lag* voll entfalten kann. Hierzu

to już dwadzieścia lat później zaczęły dochodzić do głosu procesy sekularyzacyjne, przede wszystkim w formie odkościelnienia. Obecnie ponad 100 tys. osób rocznie decyduje się na opuszczenie Kościoła, a wystąpienia dotyczą obydwu wielkich Kościołów chrześcijańskich. Przyczyny⁴ takiej „erozji“ sięgają od krytycznego stanowiska wobec Kościołów (przypadki pedofilii, przestarzałe tradycje, struktury władzy, kapitalizm itd.) aż po dystansowanie się od chrześcijaństwa w ogóle.⁵ Jednocześnie wszystkie przeprowadzone w ostatnich latach studia na temat religijności czy przywiązania do religii u muzułmanów pokazują, że wśród wyznawców islamu nie występują podobne oznaki przerwania tradycji. Chociaż muzułmanie przebywają w Niemczech już od połowy stulecia i z czysto czasowej perspektywy powinny występować wśród nich oznaki ulegania społecznym trendom, to jednak subiektywna ocena własnej religijności, a także dane odnoszące się do uczestnictwa w praktykach religijnych wskazują zaskakująco wysokie wartości.⁶ Z pewnym opóźnieniem procesy podobne do tych zachodzących w społeczeństwie zachodnim musiałyby pojawić się również w społeczności muzułmańskiej, jeśli przyjąć za słuszną teorię *cultural time lag*, według której procesy modernizacyjne (wraz ze wszystkimi skutkami dla religii i wspólnoty) w porównywalnych społecznych warunkach powinny oddziaływać również na muzułmanów, którzy w warunkach procesów globalizacyjnych przyczyniają się do „społecznej kohezji na skalę globalną“ na płaszczyźnie międzynarodowej.⁷ Nośnikami tego procesu są w szczególności ludzie młodzi ponieważ

„[...] rozpoznają oni szanse wynikające z tych tendencji społecznego rozwoju i korzystają z nich, wykorzystując możliwości związane z turystyką, tematyczne programy spotkań i wymiany oraz zawodową mobil-

trägt vor allem die nicht-muslimische Majorität bei, die die über 4 Millionen Muslime als monolithischen Block wahrnehmen und dieses Bild im öffentlichen Islamdiskurs entsprechend perpetuieren lässt. Dieser Zusammenhang liest sich in einer Sonderauswertung der Bertelsmann-Stiftung zu Muslimen in Deutschland u.a. folgendermaßen:

„Der offenen Haltung vieler Muslime in Deutschland steht eine zunehmend ablehnende Haltung der Mehrheit der Bevölkerung gegenüber. Die 4 Millionen in Deutschland lebenden Muslime leiden unter einem negativen Image, das vermutlich durch die kleine Minderheit der radikalen Islamisten (weniger als 1% aller Muslime) geprägt wird. Islamfeindlichkeit ist keine Randerscheinung, sondern findet sich in der Mitte der Gesellschaft. Islamfeindlichkeit als salonfähiger Trend kann zur Legitimation diskriminierender und ausgrenzender Verhaltensweisen gegenüber einer Minderheit genutzt werden.“⁹

Fällt der Migrationseffekt weg und nimmt der anti-muslimische „Rassismus“ also ab, dann wird sich der *cultural time lag* auch in der muslimischen Community zeigen. Eine aktuelle Studie zu den Moscheen zeigt in diesem Zusammenhang, dass sich die Pluralisierung der Lebensstile offenbar jetzt schon stark in den untersuchten Gemeinden widerspiegelt. Sei es die Rolle der Frau, die individuelle Gestaltung der eigenen Biografie oder die Abnahme der Glaubenspraxis, in allen Bereichen können bereits Anzeichen einer Enttraditionalisierung ausgemacht werden. Dass nach wie vor Muslime aller Lebensstile – von Hedonisten bis hin zu Konservativen – eine Gemeindebildung aufweisen, ist auf die Rolle der Religion als Identitätsanker¹⁰ zurückzuführen.¹¹

ność. To właśnie przede wszystkim młode pokolenie przyczynia się, poprzez zarówno pasywny, jak i aktywny udział w ogólnoswiatowych medialnych i konsumpcyjnych procesach unifikacji, do zredukowania do zera zjawiska *cultural time lag*, zbyt rzadko przywoływanego w dyskusjach na temat inności, i realizacji w praktyce globalnej jedności, tak jak rozumieli ją John R. McNeill i William H. McNeill w swojej koncepcji *human web*.⁸

Kontekst migracyjny w Niemczech zapobiega rozwojowi *cultural time lag*. Przyczynia się do tego przede wszystkim niemuzułmańska większość, postrzegająca ponad 4 miliony muzułmanów jako monolityczny blok, co wciąż na nowo znajduje wyraz w publicznym dyskursie na temat islamu. Skutki takiej sytuacji, według badań społeczności muzułmańskiej w Niemczech przeprowadzonych przez Bertelsmann-Stiftung, przedstawiają się następująco:

„Otwartej postawie wielu muzułmanów w Niemczech przeciwstawia się coraz bardziej zdystansowana postawa przeważającej części ludności. 4 miliony muzułmanów żyjących w Niemczech cierpią z powodu negatywnego image'u, którego przyczyną jest przypuszczalnie niewielka mniejszość radykalnych islamistów (stanowiących mniej niż 1% wszystkich muzułmanów). Wrogość wobec islamu nie jest zjawiskiem marginalnym, lecz przejawia się w samym centrum społeczeństwa. Stała się trendem, który trafił na salony, a to może przyczynić się do legitymizacji dyskryminujących i izolujących zachowań wobec mniejszości.“⁹

Jeśli efekt migracyjny przestanie oddziaływać i osłabnie antymuzułmański „rasizm“, wówczas *cultural time lag* stanie się widoczny również w społeczności muzułmań-

4 Religionspädagogische Herausforderungen in den muslimischen Gemeinden im Zuge gesellschaftlicher Transformationsprozesse

Die Moscheekatechese steht vor dem Hintergrund der oben skizzierten gesellschaftlichen Rahmenbedingungen vor der Herausforderung, sich mit der Heterogenität insbesondere der muslimischen Jugendlichen auseinanderzusetzen. Allerdings erschwert die kulturelle Trägheit der fest verankerten traditionellen Lehr- und Lernmethoden sowie der Ziele und Inhalte, sich offensiv und konstruktiv auf diese Herausforderung einzulassen. So muss zunächst hinsichtlich der überholten Strukturen der Moscheekatechese konstatiert werden,¹² dass

- in den Gemeinden keine einheitlichen Standards oder Lehrpläne existieren,
- kein gut qualifiziertes, (religions-)pädagogisches Personal zur Verfügung steht,
- immer noch überwiegend nach klassischen Inhaltsvorgaben und Methoden gelehrt wird,
- infolge der sprachlichen Probleme der Imame sowie ihrer geringen Kenntnisse hinsichtlich der Lebenssituation der Kinder und Jugendlichen kein positives Lehr-Lernverhältnis gegeben ist,
- nur – pädagogisch kaum reflektierte – traditionelle Materialien zur Verfügung stehen,
- eine Evaluation der Lernprozesse und deren Ergebnisse weder vorgesehen ist noch durchgeführt wird,
- keine Räumlichkeiten, die eine angenehme Lernatmosphäre gewährleisten könnten, im ausreichenden Maß vorhanden sind,
- möblierte Klassenzimmer nur in begrenzter Zahl existieren, sodass Kurse auch auf dem Boden kniend stattfinden müssen,
- aufgrund der hohen Zahl von Schülerinnen und Schülern die Imame in besonderer Weise belastet sind,
- die Kinder und Jugendlichen mit unter-

skiej. Aktualne studium na temat gmin muzułmańskich pokazuje, że pluralizacja stylów życia znajduje już teraz silne odzwierciedlenie w badanych wspólnotach. W kwestiach takich jak rola kobiet, indywidualne kształtowanie własnej biografii oraz zmniejszenie częstotliwości praktyk religijnych, można już zaobserwować symptomy odchodzenia od tradycji. To, że muzułmanie niezależnie od stylu życia – hedonistycznego czy konserwatywnego – pielęgnują więź z gminą muzułmańską, można tłumaczyć¹⁰ rolą religii jako czynnika konstytuującego tożsamość.¹¹

4 Zadania pedagogiki religii w gminach muzułmańskich w warunkach zmian społecznych

Katecheza muzułmańska w kontekście naszkicowanych wyżej warunków otoczenia społecznego musi zmierzyć się z wyzwaniami wynikającym z heterogeniczności widocznej szczególnie w środowisku muzułmańskich nastolatków. Ofensywne i konstruktywne podejście do tych wyzwań jest jednak utrudnione z powodu kulturowej inercji silnie zakotwiczonej w tradycji metod nauczania i uczenia się, a także celów i treści katechezy. W odniesieniu do przestarzałych struktur katechezy muzułmańskiej należy stwierdzić¹², iż:

- w gminach muzułmańskich nie istnieją jednolite standardy ani programy nauczania
- nie dysponują one wykwalifikowanym personelem z wykształceniem pedagogiczno-religijnym
- nauczanie następuje wciąż jeszcze w przeważającej części według klasycznych zasad doboru treści i za pomocą tradycyjnych metod
- na skutek problemów językowych imamów, a także ich niewielkiej wiedzy na te-

schiedlichen Lernvoraussetzungen in die Moscheen kommen und oft ein großes Lerngefälle gegeben ist,

- keine flächendeckende Einführung eines Klassensystems in den Gemeinden erfolgt und dadurch größere Einheiten unter der Voraussetzung bislang unterschiedlicher Lernstände und verschiedener Altersgruppen konzipiert werden müssen,
- individuelle Förderungen so gut wie ausgeschlossen sind.

Diese kritische, so skizzierte Situation wird noch dadurch belastet, dass die herkömmliche Moscheekatechese nur das Ziel verfolgt, Gebets- und Korantexte zu memorieren und zu rezitieren sowie eine Glaubenspraxis einzüben, ohne dass dabei die Lebenswirklichkeit der Kinder und Jugendlichen sowie ihre schulpädagogischen Gegebenheiten (Gruppenunterricht, moderne Medien, kritisches Denken usw.) Berücksichtigung finden. Darüber hinaus wird in den meisten Gemeinden noch in der Muttersprache der Eltern unterrichtet, dieses trägt zusätzlich zu Kommunikationsproblemen bei. Noch sind die Anmeldungen für die Moscheekatechese stabil und dürfen sich die Gemeinden über eine hohe Zahl an Besucher/innen der wöchentlichen Gottesdienste freuen. Unter Aspekten der „cultural time“-Theorie sind indes Entwicklungen zu erwarten, die denen der Kirchen gleichen dürften. So setzen deshalb jetzt schon diejenigen Gemeindevertreter, die sich dieser Entwicklung bewusst sind, große Hoffnungen in den schulischen Islamunterricht: Sie wollen dort nicht nur diejenigen Kinder und Jugendlichen zu erreichen versuchen, die in naher Zukunft zu den Moscheegemeinden auf Distanz gehen könnten, sondern auch jene, die aus säkularen Familien kommen und nie eine Moscheesozialisation genossen haben.¹³ Vor dem Hintergrund der zu erwartenden Entwicklung liegt auch im bundesdeutschen Islam die Versuchung nahe, die Folgen einer umfassenden Säkularisierung da-

mat situations życiowej dzieci i młodzieży, nie tworzy się pozytywna relacja między nauczaniem a uczeniem się

- do dyspozycji pozostają wyłącznie materiały tradycyjne, nie podlegające w zasadzie pedagogicznej refleksji
 - ewaluacja procesów uczenia się oraz ich wyników nie zostaje przeprowadzona ani nawet nie jest przewidziana
 - nie ma dostatecznej liczby pomieszczeń, które mogłyby sprzyjać uczeniu się w miłej atmosferze
 - do dyspozycji jest ograniczona liczba umeblowanych sal lekcyjnych, w związku z czym uczestnicy kursów muszą klęczeć na podłodze
 - z powodu dużej liczby uczniów imamowie są przeciążeni pracą
 - do meczetów trafiają dzieci i młodzież z różnymi wymogami edukacyjnymi, co często przekłada się na duże różnice poziomów
 - w gminach nie wprowadza się ogólnej zasady podziału na klasy, przez co tworzone są większe jednostki na podstawie różnego stanu wiedzy i różnych grup wiekowych
 - uwzględnianie indywidualnych potrzeb edukacyjnych jest właściwie wykluczone.
- Już i tak krytycznie naszkicowany obraz sytuacji dodatkowo jeszcze pogarsza fakt, że zwykła katecheza muzułmańska stawia sobie za cel wyłącznie uczenie na pamięć i recytowanie tekstów modlitw oraz fragmentów Koranu, a także wprowadzanie w praktyki religijne, zupełnie nie uwzględnia natomiast rzeczywistości, w której żyją dzieci i młodzież, a także specyfiki edukacji szkolnej (nauka w grupach, nowoczesne media, myślenie krytyczne itp.) Oprócz tego w większości gmin muzułmańskich nauczanie odbywa się w języku ojczystym rodziców, co dodatkowo jeszcze przyczynia się do problemów z komunikacją. Obecnie jeszcze liczba zgłoszeń na katechezę muzułmańską pozostaje stabilna, a gminy mogą po-

durch zu mildern, dass der schulische Religionsunterricht für katechetische Zwecke verinnahmt wird.¹⁴ Um nicht denselben Versuchungen zu unterliegen und die Fehler zu machen, die die Kirchen zunächst religionspädagogisch ausgebremst haben, dürften sich allerdings weitere Maßnahmen anbieten. Einige sind im Folgenden kurz zu skizzieren.

5 Reformprozesse durch interreligiöse Austauschprozesse

Unverkennbar setzen sich die christlichen Kirchen bis heute mit den Folgen der Säkularisierungsprozesse auseinander. Während noch in den 1960er Jahren eher eine ideologische bzw. apologetische Haltung gegenüber dem gesellschaftlichen Bedeutungswandel der christlichen Institutionen vorherrschte, setzte allmählich eine sachliche Auseinandersetzung – Kontroversen existieren bis heute – ein. Die intellektuelle Reflexion der Vorgänge führte mit Blick auf die Gemeindekatechese sowie den schulischen Religionsunterricht dazu, dass nicht nur deren Verhältnis grundlegend bestimmt wurde, sondern auch religionspädagogische bzw. religionsdidaktische Reformen in Gang gesetzt wurden. Sowohl im katholischen als auch im evangelischen Kontext wurden die Gemeindekatechese zunehmend pädagogisiert und entsprechende Lehrpläne und Materialien entwickelt, die akademische Begleitung gewährleistet sowie mit der Aufgabe betraute Lehrkräfte (Priester bzw. Pastoren/innen sowie pastorale Mitarbeiter/innen, Gemeindeglieder) qualifiziert. Im Zusammenhang der Moscheekatechese ist dagegen bis heute keine innerislami-sche Diskussion über religionspädagogische Reformen zu vernehmen.¹⁵ Hierzu tragen vor allem die defizitären finanziellen und personellen Ressourcen der muslimischen Gemeinden sowie der muslimischen Verbände bei. Aufgrund des Vereinscharakters der Gemein-

chwalić się dużą liczbą wiernych uczestniczących w cotygodniowych nabożeństwach. Jednak w perspektywie teorii „cultural time“ należy oczekiwać pojawienia się tendencji podobnych do tych, które są obecnie widoczne w Kościołach. Dlatego też już teraz niektórzy przedstawiciele gmin muzułmańskich, zdając sobie sprawę z tych tendencji rozwojowych, pokładają wielkie nadzieje w szkolnym nauczaniu religii islamskiej, ponieważ w ten sposób mają zamiar dotrzeć nie tylko do tych dzieci i młodzieży, które w niedalekiej przyszłości mogłyby zdystansować się wobec gminy, ale również do tych, które pochodzą z rodzin ześwieczonych i nigdy nie zostały poddane muzułmańskiej socjalizacji.¹³ W kontekście oczekiwanych zmian również przedstawiciele niemieckiego islamu ulegają pokusie, aby złagodzić skutki wszechogarniającej sekularyzacji poprzez zaadaptowanie szkolnego nauczania religii do potrzeb katechezy muzułmańskiej.¹⁴ Aby uniknąć tych samych pokus i błędów, które popełniały początkowo Kościoły i które musiały być skorygowane w ramach pedagogiki religii, można zaproponować podjęcie pewnych działań, które w zarysie zostaną przedstawione w dalszej części tekstu.

5 Procesy reform a interreligijne procesy wymiany

Kościoły chrześcijańskie, jak łatwo zauważyć, do dziś borykają się ze skutkami procesów sekularyzacyjnych. Jeszcze w latach sześćdziesiątych dominowała ideologiczna czy nawet apologetyczna postawa wobec zjawisk powodujących zmianę społecznego znaczenia instytucji chrześcijańskich, z czasem jednak zaczęła się ona przekształcać w postawę rzeczowej refleksji, której do dziś jednak towarzyszą kontrowersje. Intelektualna refleksja nad procesami sekularyzacyj-

den existiert oft ein großes materielles, soziales und intellektuelles Gefälle zu den Kirchen hin.

Durch interreligiöse Austauschprozesse könnten diese Mängel erheblich kompensiert werden. Dabei könnten die muslimischen Gemeinden den Säkularisierungsprozess *gemeinsam* mit den Kirchen sachlich reflektieren. Darüber hinaus haben die Moscheegemeinden in ihrer Katechese viel stärker als bisher die Sozialisation und somit die Lebenswirklichkeit von muslimischen Kindern und Jugendlichen in einer säkularisierten und mediatisierten Welt in der Katechese zu berücksichtigen und pädagogisch reflektierte Lehrpläne, entsprechende Materialien für die Katechese, die Etablierung akademischer Studiengänge zur Qualifizierung von Personal und die regelmäßige Fortbildung des Moscheepersonals zu gewährleisten.¹⁶

Des Weiteren sind Fortbildungsangebote vorzuhalten und dafür die entsprechenden Einrichtungen zu schaffen. Dies könnte – ganz im Sinne des oben geforderten Austausches mit den Kirchen – in Kooperation mit vergleichbaren kirchlichen Fortbildungseinrichtungen geschehen. Auch hier müsste das Rad nicht neu erfunden werden. Im Zuge der Ausdünnung von Bildungsangeboten und ihrer Verdichtung im Kontext eines immer breiter gewordenen Bildungsmarktes wäre sogar eine Beheimatung muslimischer Fortbildungsangebote und ihrer Trägerschaft in katholischen bzw. evangelischen Bildungshäusern möglich. Hier wäre u.U. allen gedient, vor allem aber ein beachtlicher Beitrag zur transreligiösen Ökumene geleistet.

Anmerkungen

¹ Wie im Katholizismus kommt auch im Islam der Familie im Ranking der Sozialisationsinstanzen die erste Stelle zu, der Katechese (Koranunterricht) die zweite und dem Religionsunterricht

nymi doprowadziła nie tylko do wyraźnego określenia relacji między katechezą parafialną a nauczaniem religii w szkole, lecz również do wprowadzenia w życie reform pedagogicznoreligijnych oraz dydaktycznoreligijnych. Zarówno w środowisku katolickim, jak i ewangelickim, katecheza parafialna została usystematyzowana pod kątem pedagogicznym, opracowano na jej potrzeby plany nauczania oraz materiały dydaktyczne tak, aby zapewnić opiekę akademicką nad jej przebiegiem i kształceniem kompetentnej kadry pedagogicznej (księża, pastorowie, współpracownicy pastoralni, członkowie parafii). Natomiast wśród wyznawców islamu do tej pory nie prowadzono żadnej dyskusji na temat ewentualnych reform pedagogicznoreligijnych.¹⁵ Taka sytuacja spowodowana jest przede wszystkim przez finansowy deficyt oraz niedobory kadrowe w gminach muzułmańskich. Ponieważ mają one charakter związków, to między nimi a Kościołami istnieje ogromna przepaść materialna, socjalna i intelektualna.

Interreligijne procesy wymiany mogłyby te niedobory w znacznym stopniu skompensować. Potrzebna byłaby jednak *wspólna*, rzeczowa refleksja przedstawicieli gmin muzułmańskich oraz Kościołów nad procesem sekularyzacji. Oprócz tego gminy muzułmańskie powinny w swojej katechezie w większym niż dotychczas stopniu uwzględniać socjalizację i warunki życia muzułmańskich dzieci i młodzieży w zsekularyzowanym i zmediatyzowanym świecie, a także zadbać o opracowanie planów dydaktycznych uwzględniających dyrektywy pedagogiczne, zapewnienie odpowiednich materiałów dydaktycznych, utworzenie kierunków akademickich kształcących kadre pedagogiczną, a także regularne podnoszenie kwalifikacji pracowników gmin muzułmańskich.¹⁶ Oprócz tego potrzebna jest oferta kursów do kształcących i utworzenie placówek zajmujących się ich organizacją. Mogłoby to

(seit seiner Einführung als Unterrichtsfach in der öffentlichen Schule) die dritte.

- ² Vgl. Ceylan, Rauf: *Cultural Time Lag. Moscheekatechese und islamischer Religionsunterricht im Kontext von Säkularisierung*, Wiesbaden: Springer, 2014, 166 f.
- ³ Vgl. Hock, Klaus: *Einführung in die Religionswissenschaft*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2008, 105.
- ⁴ Hinsichtlich der Ursachen von Kirchenaustritten wäre es sinnvoll, zwischen einer ablehnenden *Grundstimmung* und aktuellen *Auslösern* zu unterscheiden. Beide erfordern unterschiedliche Einschätzungen sowie Reaktionen.
- ⁵ Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (Hrsg.): *Katholische Kirche in Deutschland. Zahlen und Fakten*, Bonn 2014/15, 36-39; Vgl. EKD (Hrsg.): *Engagement und Indifferenz. Kirchenmitgliedschaft als soziale Praxis*. V. EKD-Erhebung über Kirchenmitgliedschaft (EDK: Hannover 2014).
- ⁶ Haug, Sonja / Müssig, Stephanie / Stichs, Anja: *Muslimisches Leben in Deutschland – im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz*, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2009.
- ⁷ Spiegel, Egon: *Multireligiös und authentisch: interreligiöses Lernen in einem diachronisch strukturierten Unterricht*, in: *KERYKS 11* (2012) 121-136, 122.
- ⁸ Ebd.
- ⁹ Hafez, Kai / Schmidt, Sabrina: *Religionsmonitor – verstehen was verbindet. Sonderauswertung Islam 2015. Die wichtigsten Ergebnisse im Überblick*, Gütersloh: Bertelsmann-Stiftung, 2015, 3.
- ¹⁰ Dieser kann für die Einzelne bzw. den Einzelnen schnell abgelöst werden durch den Sportverein oder Fanclub, durch die Community einer politischen Partei usw.
- ¹¹ Vgl. Ceylan, Rauf: *Cultural Time Lag*, 266 ff.
- ¹² Im Folgenden eine hier leicht modifizierte Liste aus Ceylan, Rauf: *Cultural Time Lag*, 266 ff.
- ¹³ Das dürfte dann weniger aus einer aktiven *Anti-Haltung* heraus erfolgen, als aus einer *Indif-*

nastąpić – nawiązując do wyżej postulowanej wymiany doświadczeń z Kościołami – we współpracy z odpowiednimi placówkami kościelnymi. Również tu nie ma potrzeby wyważania już otwartych drzwi. W obliczu rozszerzania się rynku ofert kształcenia, coraz większej liczby różnorodnych propozycji i stopniowego zacierania się różnic między nimi, możliwe wydaje się organizowanie muzułmańskich kursów dokształcających w budynkach należących do katolickich lub ewangelickich placówek edukacyjnych. Takie rozwiązanie mogłoby być nie tylko korzystne dla wszystkich, ale stanowiłoby również znaczący wkład w realizację idei transreligijnego ekumenizmu.

Przypisy

- ¹ Podobnie jak w katolicyzmie, również w islamie pierwsze miejsce w rankingu instancji socjalizacyjnych, zajmuje rodzina, drugie katecheza (nauczanie Koranu), trzecie zaś szkolne lekcje religii muzułmańskiej (od czasu jej wprowadzenia jako przedmiotu szkolnego do szkół publicznych).
- ² Por. Ceylan, Rauf: *Cultural Time Lag. Moscheekatechese und islamischer Religionsunterricht im Kontext von Säkularisierung*, Wiesbaden: Springer, 2014, 166 n.
- ³ Por. Hock, Klaus: *Einführung in die Religionswissenschaft*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2008, 105.
- ⁴ W odniesieniu do kwestii występowania z Kościoła należałoby dokonać rozróżnienia między ogólną postawą dezaprobaty a aktualnymi bodźcami wyzwajającymi. Każda z tych kategorii wymaga odrębnych ocen i reakcji.
- ⁵ Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (Hrsg.): *Katholische Kirche in Deutschland. Zahlen und Fakten*, Bonn 2014/15, 36-39; Por. EKD (Hrsg.): *Engagement und Indifferenz. Kirchenmitgliedschaft als soziale Praxis*. V. EKD-Erhebung über Kirchenmitgliedschaft (EDK:

ferenz im Hinblick auf die Moscheegemeinde. Dies wiederum darf nicht zu dem Schluss verleiten, dass die nachwachsende Generation religiös indifferent wäre. Vgl. dazu auch Spiegel, Egon: Schluss mit dem negativen Stereotyp Jugend, in: KERYKS 7 (2008) 145-160.

¹⁴ Vgl. Spiegel, Egon: Lekcje religii w szkole i katecheza parafialna (elementy wspólne i różnicujące), in: Nowosada, Sławomira / Żurek, Bożeny (Hrsg.): Barwy Nauki. Nowoczesne technologie ICT w upowszechnianiu osiągnięć nauki, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II & Towarzystwo Naukowe KUL, 2010, 460-471. Um ähnliche Versuche zu wehren, hat die Würzburger Synode 1974 das Verhältnis von Gemeindekatechese und Religionsunterricht bestimmt und diese dabei klar und bis heute wegweisend unterschieden. Vgl.: Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland, Bd. 1, Freiburg: Herder, 1976, 123.

¹⁵ Der Moscheekatechese fehlen eine Ortsbestimmung und vor allem Ziel- und Inhaltsbeschreibung, wie sie für die katholische Religionspädagogik (mit ihren katechetischen und religionsunterrichtlichen Handlungsfeldern) durch die Würzburger Synode wegweisend geleistet wurde. Ihr fehlt eine vergleichbare „Synode“.

¹⁶ Vgl. Ceylan, Rauf: Cultural Time Lag, 441ff.

Rauf Ceylan

Prof. Dr. rer. soc., Dr. phil., Professor für Religionswissenschaft/Religionspädagogik mit dem Schwerpunkt: Gegenwartsbezogene Islamforschung, Institut für Islamische Theologie, Universität Osnabrück, Osnabrück, Deutschland. *Forschungsschwerpunkte/Arbeitsschwerpunkte:* Islam in Deutschland, Moscheen und Imame, Islamischer Religionsunterricht, Salafismus, Verhältnis Islam und Moderne

Egon Spiegel

Prof. Dr. theol. habil., Prof. h.c., Dipl. Theol.,

Hannover 2014).

⁶ Haug, Sonja / Müssig, Stephanie / Sticks, Anja: Muslimisches Leben in Deutschland – im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2009.

⁷ Spiegel, Egon: Multireligiös und authentisch: interreligiöses Lernen in einem diachronisch strukturierten Unterricht, in: KERYKS 11 (2012) 121-136, 122.

⁸ Tamže

⁹ Hafez, Kai / Schmidt, Sabrina: Religionsmonitor – verstehen was verbindet. Sonderauswertung Islam 2015. Die wichtigsten Ergebnisse im Überblick, Gütersloh: Bertelsmann-Stiftung, 2015, 3.

¹⁰ Por. Ceylan, Rauf: Cultural Time Lag, 266 nn.

¹¹ Problem konstytuowania tożsamości może być szybko rozwiązany poprzez członkostwo w klubie sportowym lub fanklubie, poprzez przystąpienie do partii politycznej itp.

¹² Przytoczona tu lista, nieznacznie zmodyfikowana, pochodzi z tekstu: Ceylan, Rauf: Cultural Time Lage, 266 nn.

¹³ Można przypuszczać, że wynika to nie tyle z aktywnej postawy dezaprobaty, co raczej z obojętności wobec gminy mużułmańskiej. To stwierdzenie nie może jednak z kolei prowadzić do wniosku, że kolejne pokolenie jest religijnie obojętne. Por. na ten temat: Spiegel, Egon: Schluss mit dem negativen Stereotyp Jugend, in: KERYKS 7 (2008) 145-160.

¹⁴ Por. Spiegel, Egon: Lekcje religii w szkole i katecheza parafialna (elementy wspólne i różnicujące), w: Barwy Nauki. Nowoczesne technologie ICT w upowszechnianiu osiągnięć nauki, pod red. Sławomira Nowosada / Bożeny Żurek, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II & Towarzystwo Naukowe KUL, 2010, 460-471. Aby zabezpieczyć się przed podobnymi próbami, Synod w Würzburgu w roku 1974 określił wzajemne relacje między katechezą parafialną a lekcjami religii w szkole, dokonując między nimi jasnego rozróżnienia, obowiązującego do dzisiaj. Por. Gemeinsame

Dipl. Pol., Inhaber des Lehrstuhls für Praktische Theologie (Religionspädagogik und Pastoraltheologie) an der Universität Vechta, Vechta, Deutschland. *Forschungsschwerpunkte/Arbeitsschwerpunkte*: Soziotheologie, Korrelative Symboldidaktik, Friedenswissenschaft, Interreligiöses Lernen, Pastoralsoziologie

Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland, Bd. 1, Freiburg: Herder, 1976, 123.

- ¹⁵ W katechezie muzułmańskiej brakuje jednoznacznego określenia jej miejsca, celów i treści, tak jak zostało to określone w przypadku katolickiej pedagogiki religii na Synodzie w Würzburgu (poprzez odróżnienie obszarów kompetencyjnych katechezy oraz szkolnego nauczania religii). Brakuje jej więc porównywalnego „Synodu“.

- ¹⁶ Por. Ceylan, Rauf: *Cultural Time Lag*, 441nn.

Rauf Ceylan

Prof. dr nauk społecznych, dr filozofii, profesor religioznawstwa i pedagogiki religii w obszarze badań nad współczesnym islamem, Instytut Teologii Islamskiej, Uniwersytet Osnabrück. *Obszar zainteresowań badawczych*: islam w Niemczech, meczety i imamowie, nauczanie religii islamskiej, salafizm, relacje islamu i nowoczesności

Egon Spiegel

Prof. dr hab. teologii, Honorowego Profesora, dyplomowany teolog i politolog, kierownik Katedry Teologii Praktycznej (Pedagogiki Religii i Teologii Pastoralnej) Uniwersytetu Vechta, Niemcy. *Obszar zainteresowań badawczych*: socjoteologia, korelatywna dydaktyka symboliczna, nauki o pokoju, edukacja interreligijna, socjologia pastoralna